

KRZYSZTOF KOSSAKOWSKI

<https://orcid.org/0000-0001-8569-5806>

Uniwersytet w Białymstoku

Spółeczna i polityczna rola kobiet z kręgów władzy w państwach krzyżowych i Bizancjum w okresie od pierwszej do czwartej krucjaty, ss. 353

Streszczenie

Rozprawa doktorska pod tytułem „Spółeczna i polityczna rola kobiet z kręgów władzy w państwach krzyżowych i Bizancjum w okresie od pierwszej do czwartej krucjaty” została napisana pod kierunkiem dr. hab. Rafała Kosińskiego prof. UwB. Praca dotyczy udziału kobiet we władzy oraz ich zakulisowych wpływów w państwach krzyżowych i cesarstwie bizantyńskim w XII w. Jej celem jest porównanie znaczenia w polityce kobiet na Zachodzie Europy, w Outremer i Bizancjum, ustalenie różnic, a także próba wyjaśnienia ich przyczyn. Wykorzystano w niej przede wszystkim źródła narracyjne w językach łacińskim i greckim. Do analizy użyta została socjologiczna teoria ról społecznych w ujęciu Floriana Znanieckiego i Ervinga Goffmana. Dzięki temu udało się wyodrębnić dziewięć podstawowych zadań związanych z rolą społeczną władczyni. Na tej podstawie powstały modele idealnej władczyni obowiązujące w państwach Europy Zachodniej, w państwach krzyżowych i w Bizancjum, które można było porównywać między sobą.

Słowa kluczowe: wyprawy krzyżowe, Ziemia Święta, kobiety, Bizancjum, władza

**SOCIAL AND POLITICAL ROLES OF WOMEN CONNECTED WITH
POWER AND AUTHORITY IN CRUSADER STATES AND BYZANTIUM
FROM THE FIRST TO THE FOURTH CRUSADE, PP. 353**

Abstract

The PhD dissertation "Social and political roles of Women connected with power and authority in Crusader States and Byzantium from the first to the fourth Crusade" was written under the supervision of dr hab. Rafał Kosiński prof. UwB. The work concerns women's participation in power and authority and their hidden influence in Crusader States and Byzantium in the twelfth century. Its purpose is to compare women's roles in politics in Western Europe, Outremer and Byzantine Empire. Moreover this work is concentrated on establishing differences and similarities between overmentioned countries and it attempts to explain their causes. It uses mostly narrative sources in Latin and Greek. Sociological theory of social roles (created by Florian Znaniecki and Erving Goffman) was used as an analytical method. Thanks to it the work established nine basic tasks connected to the social role of queen, empress or generally female ruler. Based on that were created models of ideal female ruler in the West, Crusader states and Byzantium, which could be compared relatively easily.

Keywords: Crusades, Holy Land, women, Byzantium, power

Zakres chronologiczny i geograficzny pracy

Praca obejmuje stosunkowo szeroki zakres terytorialny. Zostały w niej wzięte pod uwagę państwa łacińskie na Wschodzie, które powstały na początku XII w., czyli królestwo Jerozolimy, księstwo Antiochii oraz hrabstwa Edessy i Trypolisu, a także cesarstwo bizantyńskie, które obejmowało wówczas dużą część Azji Mniejszej i Półwyspu Bałkańskiego. Ponadto niektóre postaci przybyły do Lewantu z Europy Zachodniej, więc konieczne było wzięcie pod uwagę także sytuacji kobiet w istniejących tam państwach, głównie Francji, Anglii i Rzeszy. Jako ramy chronologiczne przyjęte zostało całe dwunaste stulecie. W przypadku państw krzyżowych jest to okres od zdobycia Jerozolimy, przez pierwszą krucjatę w 1099 r., aż do śmierci w 1205 r. Izabeli Jerozolimskiej. W przypadku Bizancjum – od 1081 r., czyli od początku panowania Aleksego Komnena. Datą końcową dla cesarstwa był upadek Konstantynopola w 1204 r.

Pytania badawcze

Podstawowym celem pracy było ustalenie stopnia i zakresu udziału kobiet we władzy w Bizancjum i państwach krzyżowych w porównaniu do Europy Zachodniej. Kolejne, wiążące się z tym pytanie, dotyczyło rodzaju i przyczyn występujących różnic. Istotną kwestią, która wymagała wyjaśnienia, okazało się rozróżnienie między sprawowaniem przez kobiety władzy formalnej, opartej na posiadanych przez nie prawach, a wykorzystywaniem przez nie zakulisowych wpływów na władców. Aby uzyskać odpowiedzi na powyższe pytania, konieczne okazało się także przeanalizowanie sposobów, w jakie były przedstawiane poszczególne postaci przez autorów źródeł. Miało to zasadnicze znaczenie dla pracy, ponieważ stosunek źródła do postaci może w znaczący sposób wpływać na postrzeganie jej działań i cech charakteru, a przez to także na jej wpływ na otoczenie. Istotne było również uwzględnienie faktu, że źródła średniowieczne były w znacznym stopniu oparte na funkcjonujących wówczas toposach literackich i stereotypach.

Pytaniami, które wyłoniły się w trakcie analizy, były kwestie kształtowania się nowych obyczajów w państwach krzyżowych i ich wpływu na rolę kobiet oraz sprawa wyższej śmiertelności niż na Zachodzie, szczególnie wśród mężczyzn, spowodowanej z jednej strony przez niesprzyjający klimat, a z drugiej przez stale toczone walki z państwami ościennymi.

Uzasadnienie wyboru tematu

Podstawowym czynnikiem wpływającym na dobór tematu była stosunkowo niewielka liczba publikacji dotyczących kwestii kobiecej w państwach krzyżowych. O ile zachód Europy można pod tym względem uznać za dość dobrze reprezentowany, to w przypadku kobiet w Outremer dostępne są niemal wyłącznie opracowania biograficzne lub jednostkowe – w postaci artykułów naukowych. Brak także, jak dotychczas, porównań sytuacji kobiet w państwach krzyżowych do innych państw w tym samym okresie, nie tylko w zakresie dziejów kobiet, ale także w innych kwestiach społecznych. Dlatego też porównanie trzech przypadków: państw krzyżowych, Bizancjum i Zachodu, szczególnie przy wykorzystaniu metod modelowania historycznego i socjologicznej teorii ról społecznych, pozwoliło na wyciągnięcie interesujących wniosków.

Metodologia

W pracy zostało wykorzystanych kilka metod badawczych. W ograniczonym zakresie zastosowano metodę prozopograficzną, która miała pomóc ustalić krąg znajomości i kontaktów analizowanych postaci, co w pewnym stopniu przekładało się również na ich nieformalne wpływy. Dzięki badaniu stosunkowo dużej liczby postaci pozwoliło to na wykrycie podobieństw w ich działaniach, co świadczyło o istnieniu pewnych norm społecznych. Kolejnym narzędziem jest klasyczna metoda porównawcza połączona z modelowaniem historycznym. Na podstawie analizy wspomnianych postaci powstały modele władczyni na zachodzie Europy, w państwach krzyżowych i w Bizancjum w XII w. Są one zbiorami cech i umiejętności, które pozwalały jak najlepiej realizować zadania związane z posiadaną pozycją społeczną. Modele powstały przede wszystkim na podstawie socjologicznej teorii ról społecznych, w ujęciu Floriana Znanieckiego i w mniejszym stopniu Ervinga Goffmana. Z pozycją cesarzowej, królowej, księżniczki czy po prostu arystokratki wiązały się liczne zakazy i nakazy oraz oczekiwania społeczne. Dzięki temu można było ustalić, jaki zakres władzy kobiet w poszczególnych państwach był dopuszczalny (według autorów źródeł), czym się różnił i jak przedstawiano postacie, które „wychodziły z roli” lub realizowały inną rolę niż ta, która była im narzucona z racji płci i pozycji.

Postaci analizowane w pracy

Postaciami, których działania zostały poddane analizie, są przede wszystkim dwunastowieczne władczynie z Bizancjum i państw krzyżowych, choć pod uwagę należało wziąć również kilka innych postaci. W Cesarstwie Bizantyńskim nie sposób pominąć Marii Alańskiej – cesarzowej związanej kolejno z cesarzami Michałem VII Dukasem i Nikeforem Botaniatesem, która była także patronką Aleksego I Komnena. Ponadto należało wziąć pod uwagę trzy kobiety powiązane z tym cesarzem: jego matkę Annę Dalasennę, jego żonę Irenę Dukainę oraz córkę Annę Komnenę. Niezbędna była także analiza działań kobiet powiązanych z kolejnymi cesarzami: żony Jana II Komnena Piroski Węgierskiej, dwóch kolejnych żon Manuela I Komnena, czyli Berty von Sulzbach i Marii z An-

tiochii, a także jego córki z pierwszego małżeństwa porfirogenetki Marii Komneny. Wśród kobiet powiązanych z następną dynastią zasiadającą na tronie w Konstantynopolu należało wziąć pod uwagę Eufrozynę Dukainę Kamaterinę, czyli żonę Aleksego III Angelosa.

Wśród kobiet związanych z państwami krzyżowymi analizie poddano działania przede wszystkim kolejnych królowych jerozolimskich, ale także księżnych Antiochii oraz kilku postaci o innym statusie. Pod uwagę wzięto Adelę – żonę Stefana z Blois, który był jednym z przywódców pierwszej krucjaty. Kobiety związane z pozostałymi wodzami nie są reprezentowane w źródłach w wystarczającym stopniu. W Królestwie Jerozolimskim analizie poddano żonę Baldwina II Morfię z Meliteny, a także ich cztery córki: królową Melisandę, księżną Antiochii Alicję, hrabinę Trypolisu Hodiernę oraz opatkę klasztoru w Betanii Jowitę. Konieczne było także uwzględnienie żon synów Melisandy: związanej z Baldwinem III Teodory Komneny i żony Amalryka I Marii Komneny. Postacią o nieustalonym statusie była Agnieszka z Courtenay – pochodząca z rodu hrabiów Edessy pierwsza żona Amalryka I. Ich małżeństwo zostało unieważnione przed jego koronacją, ale odgrywała ona znaczną rolę w czasach rządów ich syna Baldwina IV. Zasadniczą rolę w państwie odegrały także jej córki – kolejne królowe Jerozolimy – Sybilla i Izabela. Wśród pozostałych analizowanych postaci należy wymienić księżną Antiochii Konstancję – córkę Alicji oraz Cecylię Francuską – żonę kolejno Tankreda d’Hauteville i hrabiego Ponsa z Trypolisu. Uzupełnieniem analizy były postaci, które przebywały w Outremer tylko czasowo, ale także pozostawiły tam swoje ślady, czyli królowa Eleonora Akwitańska, hrabina Sybilla z Flandrii oraz żona Ryszarda Lwie Serce Berengaria z Nawarry.

Baza źródłowa

Praca oparta została przede wszystkim na źródłach pochodzenia greckiego i łacińskiego, powstałych w Bizancjum i Lewancie. Źródła greckie obejmują cały analizowany okres. Podstawę stanowią tutaj dzieła Anny Komneny, Jana Kinnamosa i Niketasa Choniatesa. *Aleksjada* obejmuje okres panowania ojca autorki – Aleksego I Komnena, więc jej narracja kończy się około 1118 r. Dzieła Kinnamosa i Choniatesa zaczynają się od początku panowania Ja-

na Komnena. Pierwsze z nich kończy się około 1180 r. przed bitwą pod Myriokefalon, a drugie sięga aż do czasów po upadku Konstantynopola. Obydwa jednak w bardzo skrótowy sposób traktują panowanie syna Aleksego, szerzej opisując dopiero Manuela Komnena. Uzupełnieniem dla powyższych źródeł są dzieła Michała Psellosa, Nikefora Bryenniosa, Jana Zonarasa, Michała Attaliatesa, Michała Glykasa i Teodora Skutariotesa. Dwa pierwsze powstały jeszcze przed *Aleksjadą* i w większości obejmują okres sprzed jej powstania, Jan Zonaras pisał w tym samym okresie, co Anna Komnena, a ostatni trzej autorzy byli współcześni dla Kinnamosa i Choniateasa, jednak ich dzieła zawierają znacznie mniej szczegółów, jako że nie byli oni tak blisko związani z dworem cesarskim.

Dla państw krzyżowych podstawowymi źródłami są kroniki Wilhelma z Tyru oraz Ernoula. Pierwszy z nich był członkiem elity władzy w Królestwie Jerozolimskim – kanclerzem królestwa, arcybiskupem Tyru oraz wychowawcą syna króla Amalryka I. Jego dzieło obejmuje okres od powstania państw krzyżowych i urywa się w połowie lat osiemdziesiątych XII w. Jednak autor urodził się około 1130 r., co oznacza, że początkowy okres istnienia państw łacińskich w Outremer nie był mu osobiście znany. Mniej szczegółowo opisuje on także czasy drugiej wyprawy krzyżowej i lata pięćdziesiąte XII w., ponieważ wówczas przebywał zapewne w Konstantynopolu i na zachodzie Europy. Mimo to jego dzieło – *Historia rerum in transmarinis gestarum* – wciąż pozostaje najpełniejszym źródłem dotyczącym frankijskiego Lewantu. Koniec XII w. opisuje Ernoul. Był on rycerzem z otoczenia Baliana z Ibelinu i pisał w języku starofrancuskim. Istotne informacje zawierają także źródła dotyczące kolejnych wypraw krzyżowych. Najliczniej występują one dla pierwszej krucjaty. Tutaj można wymienić dzieła jej uczestników: anonim z otoczenia Boemunda z Tarentu, Rajmunda z Aguilers, Fulchera z Chartres i Caffaro da Caschifellone oraz autorów piszących na podstawie relacji: Ekkeharda z Aury, Balderica z Dol, Guiberta z Nogent, Alberta z Akwizgranu i Roberta Mnicha. W przypadku drugiej krucjaty zachowały się tylko dwa dzieła. Pierwszym jest opis podróży Ludwika VII pióra Odon z Deuil. Kończy się on jednak już na przybyciu sił francuskich do Antiochii. Drugie to *Gesta Frederici I Imperatoris* autorstwa Ottona z Fryzyngi, które jednak wspomina o wyprawie bardzo ogólnikowo. Trzecia krucjata jest pod tym względem reprezentowana znacznie lepiej, ponieważ zachowały się

źródła pochodzące z Anglii: autorstwa uczestnika wyprawy Ryszarda od Świętej Trójcy, Ryszarda z Devizes, który czerpał informacje od powracających krzyżowców, oraz poemat *L'Estoire de la Guerre Sainte* Ambrożego z Normandii. Źródłem powstałym już w XIII w., ale posiadającym liczne odniesienia do sytuacji wcześniejszej, jest dzieło Jakuba z Vitry.

Funkcje uzupełniające pełnią źródła pochodzące z arabskiego, syryjskiego i armeńskiego kręgu kulturowego. Można tutaj wymienić Ibn al-Qalanisi'ego, Kamal ad-Dina, Behę ad-Dina oraz Ibn al-Athira. W języku syriackim pisali syryjski biskup Antiochii Mivhał oraz Bar Hebraeus, a w armeńskim Mateusz z Edessy. Ponadto zarówno w przypadku Bizancjum, jak i Outremer zachowały się stosunkowo liczne źródła aktowe, w których pojawiają się także kobiety – zazwyczaj w preambule jako współwystawca dokumentu lub na listach świadków. Warto też wspomnieć o zachowanych źródłach numizmatycznych i sigillograficznych, szczególnie związanych z Bizancjum. Wizerunki kobiet pojawiały się także na monetach i pieczęciach.

Konstrukcja pracy

Praca składa się ze wstępu źródłoznawczego, informacji o wykorzystanej literaturze oraz trzech rozdziałów analitycznych. Zakończona jest podsumowaniem i wnioskami opartymi na porównaniu informacji pochodzących z części merytorycznych. Pierwszy rozdział dotyczy znaczących postaci kobiecych, przede wszystkim królowych, w czterech państwach Europy Zachodniej: Anglii, Francji, Rzeszy Niemieckiej i Kastylii-Leonie. Jego zakres chronologiczny został rozszerzony w stosunku do zakresu kolejnych rozdziałów i mieści się w okresie od początku XI do końca XIII w. Rozszerzenie ram chronologicznych wynikało z konieczności ukazania przyczyn i skutków procesów historycznych, zarówno tych związanych z poszczególnymi postaciami, jak i tych o znacznie szerszym oddziaływaniu. Ponadto istotne okazało się zapewnienie odpowiednio licznej próby badawczej w celu wykorzystania jej do porównań z postaciami opisywanymi w kolejnych rozdziałach. Ta część opiera się w przeważającej mierze na opracowaniach naukowych, a w mniejszej części na źródłach. Wynika to z faktu, że literatura dotycząca zachodu Europy jest w tej tematyce stosunkowo bogata. Dru-

gi rozdział zawiera informacje o postaciach kobiecych związanych z dynastiami panującymi w dwunastowiecznym Bizancjum, czyli przede wszystkim cesarzowych i porfirogenetkach. Trzeci rozdział dotyczy kobiet z państw krzyżowych – głównie władczyń czterech istniejących tam państw frankijskich. Obydwa opierają się przede wszystkim na źródłach i zbierają dane, które pozwoliły na porównanie Outremer, Bizancjum i zachodu Europy w XII w. pod względem udziału kobiet we władzy. Praca kończy się rozdziałem podsumowującym, zawierającym wnioski.

Rozdział pierwszy, dotyczący Europy Zachodniej, omawia szerzej 31 postaci kobiecych. W znakomitej większości są to królowe: Francji, Anglii, Niemiec i Kastylii-Leonu. Pod uwagę wzięto także kilka postaci z państwa Normanów sycylijskich. Dobór państw podyktowany był przede wszystkim faktem, że zdecydowana większość krzyżowców pochodziła z Francji, Anglii, potem także państw niemieckich. Dlatego można było bezpiecznie założyć, że punktem wyjścia krzyżowców były obyczaje i kultura panujące w wymienionych wyżej krajach. Królestwo Kastylii znalazło się w tym zestawieniu ze względu na podobieństwo sytuacji politycznej do państw krzyżowych. Także pozostawało w stanie niemal permanentnej wojny z sąsiadującymi krajami muzułmańskimi. Zasadniczą różnicą była jednak odległość od dostarczającego posiłków Zachodu. Mimo to można dostrzec pewne podobieństwa w systemie sprawowania władzy w państwach na Półwyspie Iberyjskim i w Outremer. Państwo Normanów sycylijskich znajdowało się w połowie drogi między Zachodem a Lewantem. Znaczna część oddziałów i pielgrzymów udających się na Wschód, a później wracających stamtąd, przez jakiś czas przebywała na Sycylii. To pośrednictwo w kontaktach niewątpliwie wpływało nie tylko na politykę, ale także obyczajowość południowej Italii. Jednak w tym przypadku udział postaci z tego państwa utrudniają stosunkowo poważne braki źródłowe.

Drugi rozdział, opisujący postaci z dwunastowiecznego Bizancjum, zawiera analizę ośmiu postaci powiązanych z dynastiami Komnenów i Angelosów. Połowa z nich była związana z panowaniem Aleksego I Komnena (Anna Dalassena, Maria Alańska, Irena Dukaina, Anna Komnena). W tym okresie można zaobserwować wzrost wpływu kobiet na władzę. Występuje on nawet pomimo tego, że cesarz samodzielnie sprawował rządy i podejmował decyzje, tylko raz uciekając się do powierzenia władzy namiestniczej matce.

Kolejny wzrost znaczenia postaci kobiecych w polityce można zaobserwować dopiero po śmierci Manuela Komnena. Zarówno on, jak i jego ojciec – Jan II Komnen – nie otaczali się tak licznymi wpływowymi kobietami, jak ich przodek. Być może był to efekt obaw przed spiskiem na wzór tego, jaki zorganizowała Anna Komnena przeciwko bratu, który jednak zdołał mu zapobiec. Jednak zmiana po śmierci Manuela wynikała z przyczyn obiektywnych, a nie nastawienia kolejnego cesarza. Aleksy II w chwili zgonu swojego ojca był nieletni, więc regencję w jego imieniu sprawowała cesarzowa – Maria z Antiochii, a przywódczynią frakcji przeciwnej była jej pasierbica – porfirogenetka Maria Komnena. Spór zakończył dopiero Andronik Komnen, który zlikwidował obydwie stronnictwa, głównie poprzez fizyczną likwidację ich członków. Ostatni okres przed upadkiem Konstantynopola, w którym zanotowano wzrost udziału kobiet w rządach, także wiąże się ze słabością władzy cesarskiej. W tym przypadku widoczne jest jednak rozdzielenie ośrodka władzy formalnej od praktycznej. Na tronie zasiadał Aleksy III Angelos, ale zgodnie z przekazem źródłowym decyzje podejmowała cesarzowa Eufrozyne Dukaina Kamaterina. Jedynym piszącym o niej szerzej autorem był Niketas Choniates, który jej szczerze nienawidził i dał temu wyraz w swojej kronice. Eufrozyne jest więc też doskonałym przykładem postaci kobiecej opisywanej skrajnie negatywnie, z wykorzystaniem wszystkich możliwych pejoratywnych toposów literackich i funkcjonujących wówczas stereotypów.

Rozdział trzeci dotyczy postaci kobiecych w państwach krzyżowych. Poddano w nim analizie w sumie trzynaście osób. Wyraźnie widać zmiany, jakie zachodziły zarówno w udziale kobiet we władzy, jak i w podejściu kronikarzy do tej kwestii. W początkowej fazie istnienia państw krzyżowych częstszą formą udziału kobiet w rządach były zakulisowe wpływy. Zapewne jest to ten sam model, który funkcjonował wówczas na zachodzie Europy, a przykładem jego realizacji jest Cecylia Francuska – najpierw żona Tankreda d’Hauteville, a potem Ponsa z Trypolis. Zasadnicze zmiany nastąpiły w czasie panowania królowej Melisandy. Od lat 30. XII w. można dostrzec odchodzenie od trudnych do ustalenia wpływów zakulisowych na rzecz bezpośredniego nacisku, aktywnego udziału lub wręcz samodzielnego sprawowania władzy przez kobiety. Sytuację niewątpliwie ułatwiał fakt, że trzykrotnie kobiety dziedziczyły tron Jerozolimy (Melisanda, Sybilla i Izabela), co pozwoliło ludności

przyzwyczać się do tego. Widać to wyraźnie w kronice Wilhelma z Tyru, który bardzo wysoko cenił Melisandę. Nie zdecydował się na jej potępienie nawet przy opisywaniu skandalu, jaki wywołały podejrzenia jej o romans. Również wtedy, gdy opisywał walki wewnętrzne między nią a jej synem Baldwinem III, wyraźnie stanął po jej stronie. Zrobił to mimo tego, że Baldwin III od kilku lat był zdolny do samodzielnego sprawowania władzy, a matka nie zamierzała mu jej przekazywać. Po Melisandzie zwyczaj bezpośredniego udziału we władzy nie tylko nie zanikł, ale można powiedzieć, że się umocnił. Podczas panowania jej wnuka Baldwina IV znacznymi wpływami cieszyła się jego matka – Agnieszka z Courtenay, choć formalnie nigdy nie została koronowana. Wilhelm z Tyru uznał ją za przywódczynię frakcji przeciwnej do tej, do której sam należał. Po śmierci Agnieszki tę funkcję przejęła jej córka – Sybilla, która szybko połączyła ją też z koroną Jerozolimy. Była niewątpliwie najpotężniejszą osobą w państwie i nikt nie kwestionował ani jej władzy, ani praw do tronu. Stronnictwo Rajmunda z Trypolisu wszystkie swoje starania skierowało na odsunięcie jej męża – Gwidona z Lusignan, nie mając odwagi wystąpić przeciwko przedstawicielce dynastii, do której Frankowie z Outremer byli silnie przywiązani. Jednoznacznym i bardzo symbolicznym pokazem siły Sybilli była koronacja Gwidona, której dokonała własnoręcznie. Był to przypadek odosobniony w łacińskim kręgu kulturowym i skrajnie rzadki w bizantyńskim. Z tego schematu sprawowania władzy wyłamała się siostra Sybilli – Izabela, która odziedziczyła po niej koronę. Trudno znaleźć w przekazach źródłowych dowód na jej aktywność polityczną.

Wnioski

Analiza pozycji społecznej i politycznej kobiet w państwach krzyżowych i Bizancjum doprowadziła do interesujących wniosków jednostkowych. Wnioski ogólne pozwoliło jednak wyciągnąć przede wszystkim porównanie z sytuacją kobiet w innych państwach w tym okresie. Rozdział dotyczący Zachodu, oparty w większym stopniu na dotychczasowych ustaleniach historiografii niż na własnej analizie źródeł, dostarczył stosunkowo dużą próbę. Ujawnił wiele różnic pomiędzy poszczególnymi państwami europejskimi, ale pozwolił

też na zebranie najważniejszych cech charakteryzujących królowe. Analiza postaci z Bizancjum i Outremer w dwóch kolejnych rozdziałach dostarczyła materiału do porównań.

Wyodrębniono dziewięć podstawowych oczekiwań społecznych związanych z rolą władczyni. Należą do nich: zamażpójście i posiadanie potomstwa, posłuszeństwo mężowi, okazywanie pobożności, działalność charytatywna, pośrednictwo między mężem a poddanymi i łagodzenie jego wyroków na sądach, dbałość o interesy męża podczas jego nieobecności w państwie, szeroko pojęta opieka nad dziećmi, mecenat kulturalny oraz wstrzemięźliwość w zachowaniach społecznych i seksualnych, a także dawanie dobrego przykładu innym.

Po dokonaniu porównania okazało się, że bizantyński wzorzec cesarzowej prezentuje zgodność z zachodnim tylko w dwóch punktach: konieczność posiadania przez władczynię potomstwa oraz publiczne okazywanie pobożności. Częściową zgodność można było dostrzec w kwestii opieki nad dziećmi. Charakterystyczne jest to, że nie udało się znaleźć oczekiwań, które pojawiałyby się w Bizancjum, ale nie istniały na Zachodzie. Z tego wniosek, że w Bizancjum można doszukiwać się większego zrównania ról kobiecych i męskich. Znaczna aktywność kobiet w polityce z czasem doprowadziła do tego, że niektóre oczekiwania społeczne wobec nich straciły na znaczeniu, a inne w podobnym stopniu dotyczyły zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Autorzy źródeł w znacznie mniejszym stopniu niż na Zachodzie zwracali uwagę na posłuszeństwo żony wobec męża. Za tym poszedł także mniejszy nacisk na dbałość żony o sprawy męża podczas jego nieobecności. Kobiety często w czasie rozgrywek politycznych reprezentowały same siebie, samodzielnie wybierały faksję lub nawet same jej przewodziły. Nie były przywiązane do stronnictwa męża. Aktywność polityczna kobiet wymusiła też zmiany w postrzeganiu ich zachowań. Wstrzemięźliwość w interakcjach społecznych nie była tak istotnym wyznacznikiem dobrego wychowania i moralności jak na Zachodzie. Brak wstrzemięźliwości seksualnej wciąż był piętnowany, choć także w mniejszym stopniu. Dbałość o potomstwo, działalność charytatywna i mecenat kulturalny nie były przez źródła bizantyńskie kompletnie ignorowane, ale na tych polach wymagano podobnego zaangażowania zarówno od kobiet, jak i od mężczyzn, co było zasadniczą zmianą w stosunku do Zachodu.

Wzorzec władczyni w państwach krzyżowych uległ w ciągu XII w. zasadniczym przemianom, których apogeum wyznacza panowanie królowej Melisandy. W początkowym okresie istnienia państw krzyżowych wykazywały one zgodność z zachodem Europy w siedmiu z dziewięciu punktów. Jedynymi oczekiwaniami, które nie funkcjonowały zgodnie z modelem zachodnim, były działalność charytatywna oraz pośrednictwo między mężem a poddanymi. Jednak i w tych przypadkach mogło to być spowodowane tylko i wyłącznie brakiem informacji o tym w zachowanych źródłach. Rządy Melisandy charakteryzowały się szybko postępującym procesem zmian pod omawianym względem. Po analizie postaci z drugiej połowy XII w. okazało się, że zgodność wzorca władczyni z modelem zachodnim dotyczy już tylko trzech punktów: okazywania pobożności, opieki nad dziećmi i mecenatu kulturalnego. Warto zauważyć, że na znaczeniu straciły nawet tak istotne kwestie, jak posiadanie potomstwa i posłuszeństwo wobec męża. Był to efekt zmian w praktycznych obyczajach, co z kolei było spowodowane koniecznością dostosowania się przez łacinników do nowych warunków. W Outremer wypełnianie zadań powiązanych z rolami męskimi wiązało się ze znacznie większym ryzykiem niż tych dotyczących ról kobiecych. Było to także ryzyko większe niż to, które było do nich przypisane na Zachodzie. Poza stałym zagrożeniem militarnym i rzadszymi przypadkami honorowego traktowania jeńców, również pochodzenia rycerskiego, we znaki krzyżowcom dawał się również klimat. Nie tylko utrudniał samą walkę i powodował trudności z zaopatrzeniem, ale także sprzyjał rozwojowi chorób, na które łacinnicy nie byli uodpornieni. Z drugiej strony dzięki osiągnięciom bizantyńskim i arabskim medycyna stała w Lewancie na wyższym poziomie niż na Zachodzie, więc wśród kobiet można się spodziewać niższej śmiertelności przy porodzie i w okresie połogu. Wszystkie te czynniki doprowadziły kilkakrotnie do sytuacji, w której to kobiety były dziedziczkami tronu, zarówno w Jerozolimie (Melisanda, Sybilla, Izabela), jak i Antiochii (Konstancja). Trzeba także podkreślić tu rolę, jaką w procesie tych zmian odegrała królowa Melisanda. Była pierwszą przedstawicielką dynastii, która odziedziczyła tron po ojcu. Wcześniej Godfryd i Baldwin z Bouillon zostali wybrani, a ojciec Melisandy – Baldwin z Le Bourg został desygnowany przez poprzednika. Jednocześnie Melisanda była pierwszą dziedziczną królową Jerozolimy. Należała również do pierwszego pokolenia ła-

cinników urodzonego już w Outremer. Ponadto jej matką była Morfia z Meliteny – Armenka. Pokolenie królowej nie miało takiego bagażu kulturowego, jak ich rodzice, a także często było potomstwem mieszanym etnicznie. Warunki polityczne i klimatyczne Outremer traktowało jako normalne. Musiało też nauczyć się przynajmniej częściowej tolerancji dla innych ludów, kultur i religii. Było więc znacznie bardziej otwarte na zmiany. Logiczne wydaje się więc, że to właśnie w tym czasie obyczaje w Outremer uległy tak zasadniczym metamorfozom.

Porównanie Outremer sprzed panowania Melisandy z Bizancjum ujawniło zgodność w czterech punktach i jednym częściowo. Za tak samo istotne w obu przypadkach można uznać posiadanie potomstwa, okazywanie pobożności, działalność charytatywną oraz pośrednictwo między władcą a poddanymi. Zbliżone było także znaczenie dbałości o dzieci. Jednak tym razem okres po rządach Melisandy nie wykazał zasadniczych zmian. Oczekiwania społeczne zgodne z Bizancjum pozostały niemal niezmiennie. Pojawił się wśród nich dodatkowy punkt w postaci wstrzeźliwości w zachowaniach kobiet. Ponadto częściową zgodność wykazywała jak poprzednio dbałość o potomstwo, a w tym miejscu *novum* była dbałość o interesy męża. Warto zauważyć jednak stopniowe zbliżanie się Outremer do modelu bizantyńskiego. Nie było ono tak szybkie jak odchodzenie od wzorców zachodnich, ponieważ nie było wymuszone tak istotnymi okolicznościami zewnętrznymi. Ponadto kontakty łacinników z Bizancjum nie były wolne od niesnasek, a nawet konfliktów zbrojnych, co spowalniało proces. Można z dużą dozą przekonania przyjąć, że Bizancjum było swoistym filtrem, stopniowo eliminującym w Outremer obyczaje zachodnie, które nie miały praktycznych podstaw istnienia na nowym obszarze. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że państwa krzyżowe reprezentowały pewną mieszaną cech kulturowych wschodnich i zachodnich, z coraz większym znaczeniem tych pierwszych, ale zapewne nigdy nie przyjęłyby w pełni obyczajowości i kultury bizantyńskiej.